

HET GELIJK DER KETTERS

H.J.L. Vonhoff

Soms achterhaalt de politieke werkelijkheid theoretische of utopische beschouwingen. Dat blijkt uit de reeks artikelen zoals ze voor de verkiezingen in *Liberaal Reveil* zijn verschenen. Hoewel een mogelijke samenwerking tussen VVD en PvdA al ruim twee decennia ter discussie stond en er geleidelijk iets meer draagvlak voor die combinatie aan het ontstaan was, leek de realisatie ervan nog ver weg. Een onvermoeibaar ijveraar voor die samenwerking in liberale kring werd als een roepende in de woestijn beschouwd; het is tragisch dat Huub Jacobse is gestorven voordat hij zijn gelijk heeft kunnen beleven.

Bijwagen

In VVD-kring bestond bij velen de opvatting dat het sturen naar politieke samenwerking tussen VVD en PvdA als een bizarre gedachteninval moest worden beschouwd. Harry Langman, oud-minister van Economische Zaken, heeft daar ooit de term 'utopische zelfmoord' voor gebezigd. Toch was duidelijk dat een automatische koppeling aan de confessionele partijen, later aangeduid als christen-democratische partijen, nog weer later verenigd in het Christen-Democratisch Appel, voor de liberalen een permanente bijwagenrol zou opleveren. Het lot van de FDP in de Bondsrepubliek leert wat dat betekent. Die bijwagenrol dreigt ertoe te leiden dat op essentiële liberale beginselen moet worden ingeleverd, zoals ik bij de gebeurtenissen rond de P.C. Hooftprijs (staatsprijs voor literatuur) – toen het tweede kabinet-Lubbers de aanbevelingen van de jury om de prijs toe te kennen aan H. Brandt Cortius niet volgde omdat het zijn oeuvre te kwetsend vond – heb uitgesproken.

Dit inzicht werd niet algemeen gedeeld binnen de VVD, om een understatement te bezigen. Mijn artikel 'De strijd om het midden' in *Liberaal Reveil*¹ werkt, zoals bedoeld, als een schot in het slapend woud. Het is de enige keer dat ik door een fractievoorzitter en een plaatsvervangend fractievoorzitter op het matje ben geroepen. Niet onvermakelijk is het om in de dagen daarna en tijdens de volgende openbare landelijke bijeenkomst van de VVD te horen hoe zowel de partij-voorzitter als de beide fractievoorzitters *unisono* betogen hoezeer ze zich in mijn

stellingname kunnen vinden. Feitelijk worden mijn opvattingen gezien als stof voor een hetze tegen de VVD² of een ondermijning van de positie van Hans Wiegel³. Dat is niet de opzet. Voor een goed begrip is het maken van een aantal historische kanttekeningen daarom onontbeerlijk. Enkele elementen dienen daarbij te worden benadrukt, ter aanvulling op de andere bijdragen aan dit boek.

Voor alles moet worden opgemerkt dat een oorspronkelijk tactisch bedoelde opstelling – het in 1959 door Oud afwijzen van de samenwerking met de PvdA in één kabinet – gaandeweg een structureel karakter krijgt. Bij Oud is er ten opzichte van de Partij van de Arbeid onmiskenbaar sprake van oud zeer. Hij heeft de PvdA verlaten na een reeks onaangename voorvallen⁴. Na de oprichting van de VVD was hij zich er in ieder geval van bewust dat op korte termijn de kans om invloed uit te oefenen in een kabinet uiterst beperkt is. Helemaal als Stikker in 1952 aan het einde van de zittingsduur van het eerste kabinet-Drees is afgetreden. Dan begint een periode van oppositie tegen een kabinet dat wordt gesteund door een overweldigende meerderheid in het parlement.

In die situatie probeert Oud om met de beide protestantse partijen, de Anti-Revolutionaire Partij (ARP) en de Christelijk-Historische Unie (CHU), tot een losse vorm van politieke samenwerking te komen. Hij spreekt van 'de derde macht'. Oud heeft allerm minst een fusie op het oog, maar constateert dat tegen de beide grote partijen PvdA en Katholieke Volks Partij (KVP) de drie overige, door nauwer samen te werken, een gelijkwaardige positie kunnen bereiken. Het gaat hem erom een tegenwicht te vormen tegen de sterke socialistische invloed, op grond van 'aan het beginsel van elk dier drie partijen ontleende bezwaren'. Bij de algemene beschouwingen in november 1950 spreekt hij over de achterliggende doelstelling: 'Een kabinet, waarvan de leden van de tot deze derde macht behorende groepen samen eenderde van de zetels zouden bezetten, zou een reëel brede-basis kabinet kunnen zijn. En nu wil ik eerlijk uitspreken dat ik op dat doel, in overleg te zijner tijd met de anti-revolutionairen en de christelijk-historischen, graag zou aansluiten en dat schijnt mij nu als naaste oogmerk voldoende.'

Affiniteit liberalen en protestanten

Die benadering is gebaseerd op het feit dat er tussen liberalen en protestanten sprake is van een zekere affiniteit. Bij de oprichting van de VVD refereert Stikker daar onomwonden aan als hij instemt met de gedachtengang van Telders op dit gebied: 'Bevrijd van verouderde leuzen en antithese, van toevallige belangenconflicten en persoonlijke ambities vertoont het politieke leven in Nederland toch een duidelijke geleiding in

drie delen: de op onze protestants-christelijke traditie stoelende middenstof, de rode radicalen en het politiek rooms-katholicisme⁵. Hoe onbegrijpelijk ons zo'n benadering in deze tijd voorkomt, toen was het een volstrekt logische gedachtengang. Onder het katholieke electoraat hebben de liberalen in die jaren nauwelijks aanhang.

Tegenover de liberalen staan derhalve een groot katholiek blok (KVP) en de Partij van de Arbeid. De laatste opereert zodanig doelbewust dat men daarvoor het meest beducht is. Op dat ogenblik is er echter nog geen sprake van over en weer uitsluiten. Dat is tussen 1939 en 1952 ook niet gebeurd. De Anti-Revolutionairen geleid door dr. J. Schouten en de Christelijk-Historischen aangevoerd door H.W. Tilanus wijzen Ouds toenaderingspoging bruusk af. Weinig verrassend, want de periode van de brede-basiskabinetten is zojuist aangebroken.

In de jaren tussen 1952 en 1959 tekenen zich dan twee ontwikkelingen af. Tussen de KVP, de ARP en de CHU groeit de samenwerking en de VVD komt in een positie waarbij de door Oud gememoreerde 'aan de beginselprogramma's ontleende bezwaren' tegen socialistische denkbeelden kunnen worden verzilverd. Spectaculair voorbeeld van de eerstgenoemde ontwikkeling is de wijze waarop Schouten en Tilanus - als protestanten - het bisschoppelijk mandement van 1954 negeren. De laatste heeft in het Kamerdebat zelfs opgemerkt: 'Dat mandement raakt mijn vrijheid van denken en handelen niet.' De onvrede in de protestantse kringen over het sociaal-economisch beleid neemt hand over hand toe. Daar maakt de VVD bij voortduring gebruik van. De positie van de VVD onder de Rooms-Katholieken wordt eveneens geleidelijk sterker. Toch duurt het nog tot 1966 aler bij de Provinciale Statenverkiezingen in Limburg twee VVD-kandidaten worden gekozen. Nog in 1962 kon men de indiening van de VVD-lijst in enkele Limburgse protestantse kringen verijdelen. Een grote meerderheid binnen de VVD juicht de liberale plaatsbepaling van harte toe. In het Amsterdams Concertgebouw treedt Oud in de verkiezingscampagne 1956 op onder een bord, waarop een citaat van hem is geschilderd: 'De oppositie is het geweten van het parlement'. De VVD blijft in de oppositie, ook al zijn er in de coalitie duidelijk breuklijnen ontstaan⁶.

In 1958 bezwijkt het laatste kabinet-Drees ten gevolge van de onderlinge tegenstellingen. Onder deze omstandigheden is de keuze van Oud in 1959 om vóór de verkiezingen duidelijk uit te spreken dat er na de verkiezingen in ieder geval geen samenwerking met de Partij van de Arbeid in één kabinet zal plaatsvinden, een tactische meesterzet. De sprong van 8,77% in 1956 naar 12,22% in 1959 (rond 40%) is zeer spectaculair. De kiezers belonen de VVD voor de betrachte duidelijkheid.

Dat krijgt een vervolg als na de verkiezingen van 1959 een kabinet zonder de PvdA optreedt, voor het eerst na de Tweede Wereldoorlog, het interimkabinet-Beel niet meegerekend. Daarmee begint een nieuw tijdperk in onze parlementaire geschiedenis, dat eerst in 1994 is afgesloten.

Vanaf 1959 wordt de positie van de christen-democratische partijen dominant. Doordat de tactische opstelling van Oud in 1959 een structureel karakter krijgt dat zowel de houding van de VVD als de PvdA beïnvloedt, ontstaat de geweldige machtspositie van de christen-democraten. In wezen wordt die zelfs sterker dan in de tijd van de christelijke coalities en gedurende de periode-Colijn. De tegenkrachten zijn veel minder sterk dan voor 1959 en zo wordt het de tijd waarin 'anderen mogen aanschuiven', om Hans Gruijters te citeren.

Die toeneming van de confessionele macht gaat paradoxaal genoeg gepaard met een geleidelijke afkalving van het stemmental. De onderlinge eensgezindheid wordt groter. Tot 1952 was daarvan in die mate geen sprake. Zowel in de tijd van de christelijke coalitie, als gedurende de periode-Colijn en heel duidelijk in de eerste jaren na de Tweede Wereldoorlog zijn er heftige tegenstellingen. De kwesties van de vlootwet en van het gezantschap bij de Paus, de conflicten van Colijn met de Rooms-Katholieken en de oppositieperiode van ARP en CHU na de Tweede Wereldoorlog illustreren dit. De beslissende factor waarvan de christen-democraten vanaf 1959 profiteren blijft echter het feit dat PvdA en VVD elkaar bij voorbaat en bij voortdurend uitsluiten.

Aanvankelijk leeft daarbij in beide kampen de gedachte dat de christen-democratie tussen hen beknedd zal raken en beurtelings een deel van de aanhang zal verliezen. Deze theorie blijkt echter aan waarde in te boeten, als de structurele terugval van de drie partijen wordt gemaskeerd door incidentele verkiezingsuccessen en door het feit dat de drie partijen van onderop worden gedwongen om in één verband samen te werken.

Polarisatie

De polarisatie tussen VVD en PvdA wordt feller, leidt nu en dan tot goede verkiezingsresultaten, maar niet tot een blijvende invloed. Het verschijnsel doet zich zelfs voor dat het CDA weglopende kiezers achterna probeert te gaan door een kabinet te vormen met partijen die na de verkiezingen minder bedreigend zijn. Zo krijgen andere, die bij de verkiezingen hebben gewonnen, een formatie-nederlaag bezorgd. Het begrip 'overwinningsnederlaag' is de typering van die frustratie in socialistische kring geworden.

In VVD-kring is het een minderheid, vaak jongeren, die zich tegen de polarisatie en haar gevolgen verzet. Het wordt hun niet in dank

afgenomen. Toch is het aan deze ketters in liberale kring te danken dat de VVD niet is ondergegaan aan een eenzijdige halen/hebben/houden-beeldvorming en als partij bijeen blijft. Dat geldt zowel het Liberaal Democratisch Centrum als het later ontstane Des Indes-beraad met leden uit de PvdA en Democraten '66. Geertsema en ik hebben dit standpunt bij verschillende gelegenheden verkondigd maar kregen daar de handen van de partijleiding niet voor op elkaar.

Als reactie op het polarisatie-beleid ontstaan twee partijen die zich in het centrum willen nestelen, te weten D'66 en Democratisch Socialisten '70. De laatste groepering heeft slechts korte tijd een rol van betekenis gespeeld, en kan verder buiten beschouwing blijven. D'66 kiest voor een meer procesmatige benadering van de politiek dan de gevestigde partij en daarmee voor een minder inhoudelijke benadering. Ik versta daaronder de pogingen van D'66 'een andere politiek' te realiseren waarbij de oordeelsvorming door de kiezers bij een bepaald probleem belangrijker is dan het maken van een maatschappelijke keuze ter zake. Dit brengt deze partij bij een aantal verkiezingen succes en bij regeringsdeelname problemen. Door de zeer wisselende verkiezingsresultaten komt zelfs het voortbestaan van de partij meermalen in het geding. Het is vooral het verloop van zaken tijdens de kabinetten Van Agt-II en III dat het beeld van inhoudelijke onvoorspelbaarheid versterkt. In deze systeembenadering brengt de partij geen wijziging. Die wordt zelfs weer meer op de voorgrond geplaatst door de terugkeer van Van Mierlo op het politieke toneel.

Na 1982 blijft het CDA zowel bij de Tweede Kamerverkiezingen als bij de verkiezingen voor Provinciale Staten redelijk succesvol en maakt een stabiele indruk. Daardoor blijft er een parlementaire meerderheid in stand van het CDA met de PvdA of de VVD. De beide laatstgenoemde partijen kampen zowel met interne problemen als met verkiezingsnederlagen. Bij de PvdA is dit laatste overigens eerst in 1991 bij de verkiezingen voor Provinciale Staten het geval (Gemeenteraadsverkiezingen zijn als graadmeter niet wel bruikbaar). Het is onmiskenbaar dat de overmachtspositie van het CDA tot een steeds sterker onbehagen leidt in de beide andere regeringspartijen. Anders dan zijn voorgangers geeft minister-president Lubbers de coalitiepartners weinig speelruimte en daardoor wordt hun deelname aan een kabinet door de kiezers afgestraft. Het beeld van de bidsprinkhaan waar het mannetje na de paring wordt opgegeten, dringt zich op.

Gemeenschappelijke afkeer is echter geen constructieve basis voor samenwerking. Belangrijker is dat het besef toeneemt dat de keuzemogelijkheden voor het oplossen van problemen veel dichterbij elkaar liggen

dan weleens werd verondersteld of voorgesteld. De 'smalle marges' waar Den Uyl van sprak, zijn als het ware nog smaller geworden. Zowel in de PvdA als in de VVD wordt de conclusie getrokken dat de wederzijdse uitsluiting niet meer van deze tijd is. Het VVD-congres in Amsterdam dat naar aanleiding van de bespreking van het rapport *Ongebroken lijnen* van de zogenoemde commissie-Nord plaatsvindt, doet in dat opzicht zelfs een unanieme uitspraak. In de Partij van de Arbeid zijn de panelen dan al verschoven⁷.

Paars

Hoewel er eind jaren tachtig dus onmiskenbaar elementen zijn die tot verandering kunnen leiden, is er daarvoor nog geen feitelijke grondslag. Ondanks de wijziging in standpunten binnen verschillende partijen blijft er een fikse psychologische belemmering bestaan. Bovendien vrezen velen in de partijkaders voor het weglopen van de achterban. Dan lijken de begane paden nog altijd de veiligste. Als CDA en PvdA in 1989 hun verkiezingsprogramma's opstellen, is herstel van de koppeling tussen uitkeringen en de lonen 'de totempaal van de sociale rechtvaardigheid'⁸.

De conclusie is gerechtvaardigd dat zolang het CDA samen met de PvdA of de VVD een meerderheid vormt, deze ook tot samenwerking leidt. Weliswaar zijn de programma's van de verschillende politieke partijen elkaar in 1994 dicht genaderd, maar die zijn meestal zeer onvolkomen vertolkers van de sentimenten bij partijkader en leden. Waar die elkaar wel het meest dekken, bij de inkomenspolitiek, zijn PvdA en VVD het verst van elkaar verwijderd⁹.

De verkiezingsuitslag in 1994 trekt een streep door vele rekeningen. De verwarring die zich in het CDA de laatste weken voor de verkiezingen aftekent, ontardt daarna in een chaos. De beschadiging van Elco Brinkman is van dien aard dat zijn partij als bij toverslag voor niemand meer de vanzelfsprekende keuze is. In deze fase wordt het procesmatige denken van Van Mierlo van doorslaggevende betekenis. Zowel Bolkestein als Van Thijn merken op dat Van Mierlo inhoudelijk weinig inbreng heeft¹⁰, maar dat is voor de 'paarse' samenstelling van het kabinet niet relevant gebleken. Wèl is relevant dat Van Mierlo door zijn opstelling de mogelijkheid van een terugkeer van het CDA in het regeringskasteel effectief blokkeert.

Uitlatingen van Kok en Bolkestein tijdens de formatieperiode maken duidelijk hoezeer zij moeite moeten doen om tegenstellingen te overbruggen. Die moeite zou hen bespaard zijn gebleven als het CDA alsnog op het tapijt zou zijn gekomen. Ongetwijfeld heeft Brinkman door onhandig manoeuvreren zijn onderhandelingspositie nog verder geschaad, maar dat

is bij de kabinetsformatie nooit doorslaggevend geweest. Het tegendeel is vaak eerder het geval. Daarom moet de conclusie luiden dat de doorslag inderdaad door Van Mierlo is gegeven.

Deze redenering vindt overigens mede grond in de wijze waarop vergeefs getracht wordt het begrip 'paars' na de totstandkoming van het kabinet uit de markt te nemen. Het is een normaal kabinet, is een uitspraak die zowel in kringen van de PvdA als van de VVD valt te beluisteren. Aan de normaliteit van het kabinet wil ik volstrekt niet af- of toedoen, maar een nieuw verschijnsel in de Nederlandse politiek is het ontegenzeggelijk wel. Voor alles omdat het initiatief voor het ontwerpen van het regeerakkoord voor het eerst sinds 1973 niet in handen van het CDA is, maar dat de partijen van de beoogde paarse coalitie het initiatief moeten nemen.

Kleurecht

Het amalgameringsproces in de eerste fase van de kabinetsformatie in afwachting van de Europese verkiezingen is al meer vermeld, maar heeft zonder enige twijfel een depolariserende invloed gehad. Reeds nu, korte tijd na het aantreden van dit kabinet, is zichtbaar hoe maatschappelijke groeperingen zich beginnen te heroriënteren op de nieuwe machtsverhoudingen. Indien de oppositie tegen het kabinet niet op korte termijn aan herkenbaarheid wint, zal dit proces zich zeker versneld doorzetten. De kans dat het CDA tot een herkenbare oppositie in staat is, lijkt vooralsnog niet groot. Als regeringspartij heeft het CDA zich een brede opstelling kunnen veroorloven. Een oppositiepartij moet kiezen voor een beperkter profiel. Dat zal geen geringe opgave blijken. De minder dreigende toon die het dagblad *De Telegraaf* tegen de liberale deelname aan het kabinet aanslaat dan eerder het geval is geweest toen men Hans Wiegel gelegenheid heeft geboden tegen de VVD-deelname aan het kabinet te ageren, kan gezien de publieksgevoeligheid van dit medium een signaal zijn dat de positie van het kabinet is gestabiliseerd. Op dit ogenblik is het niet mogelijk, zonder in weinig gefundeerde speculaties te vervallen, om uitspraken te doen over verder strekkende gevolgen voor de partij-politieke structuur in ons land.

Mijn verwachting is dat 'paars' meer kleurecht zal blijken dan menigeen nu nog aanneemt. Dat zou politieke herschikking niet geheel ondenkbaar maken. Procesmatige benadering en inhoudelijkheid kunnen verder in elkaar schuiven. Indien die ontwikkeling zich voordoet, zal – ter herinnering aan het gelijk van de ketters – het 'paars' regeerakkoord nog eens als een Codex Purpureus¹¹ worden tentoongesteld.

Naschrift

De Provinciale Statenverkiezingen van acht maart 1995 hebben het beeld bevestigd dat er geen politiek alternatief voor de 'paarse' coalitie bestaat. De niet geringe opgave voor het CDA om een herkenbare oppositie gestalte te geven, is vooralsnog een te zware gebleken. De grote vraag is nu of er een situatie ontstaat waarbij het tot politieke hergroepering kan komen. De uitgangspositie is daarvoor op korte termijn niet gunstig, omdat in de harde praktijk van het regeren de duidelijke manifestatie van inhoud (de aanpak van Bolkestein), de vaagheid van procesmatigheid (de presentatie van Wolffensperger) heeft verdrongen. De kiezer heeft op die basis de herschikking naar zijn verlangens laten plaatsvinden. Het zou echter zeer voorbarig zijn die constatering als conclusie te beoordelen. Zonder enige twijfel heeft deze verkiezingsuitslag een structureel element en is ze niet alleen toe te schrijven aan de succesvolle wijze waarop Bolkestein campagne heeft gevoerd. Dat laatste is de noodzakelijke voorwaarde geweest om de structurele verandering bloot te leggen. Daarmee is de kous niet af.

Indien de ketters gelijk hebben gehad en het nu krijgen, wat ik aanneem, dan is er een middengebied ontstaan dat van nature het beste door liberalen kan worden betreden. Het is zaak dat liberalisme gestalte te geven zonder heimwee naar voorbije coalities. Zouden die nostalgische gevoelens toch weer de overhand krijgen, dan verandert dat niets aan de structurele ontwikkeling in de samenleving maar wel aan de rol die de VVD daarin kan spelen. De door Bolkestein uitgesproken voorkeur om deze coalitie in stand te houden, is daarom zeer verstandig. De huidige situatie biedt een goede uitgangspositie om de winst van de Provinciale Statenverkiezingen vast te houden. Daarmee wordt de beste mogelijkheid geschapen tot de versteviging van het echte liberale denken, dat wars behoort te zijn van 'flirtations' met het conservatisme, de enige werkelijke toekomst voor een partij als het CDA. De onderkenning van die toekomst is het wezenlijke probleem waarvoor die partij staat. De Partij van de Arbeid is in de door mij voorziene toekomst voorlopig de aangewezen, zij het niet meer dominante, coalitiepartner van de VVD. Een verbond der verslagenen ligt niet voor de hand.

De paarse coalitie staat er daarom in beginsel niet slecht voor. Zelfbeheersing blijft echter wel een noodzakelijke voorwaarde voor stabiliteit. Dat is in de politiek een beproefde waarheid gebleken.